

УДК 17.01:340 Живановић Т.

ИЗ БАШТИНЕ СРПСКЕ ПРАВНЕ ЕТИКЕ - ПРАВНА ЕТИКА ТОМЕ ЖИВАНОВИЋА

Апстракт: У раду желимо да осветлимо правну етику Томе Живановића. Тома Живановић, који је правном свету најпознатији као велики посленик кривичног права, својим трипартитним, персоналистичким етичким системом, заслужан је за развој филозофије права и етике у нашој и светској правној науци. У етици је извршио поделу на нормалну и анормалну етику. У етику је унео тада нову трипартитну или персоналистичку систематику и нов трипартитни, персоналистички метод изучавања проблема етике. У раду разматрамо, његово одређење неморалног дела или неморала, односно, моралног неправга или деликта и моралног дела; моралног кривца, агента или субјекта неморала и моралног агента и моралну санкцију за неморално дело.

Кључне речи: право, морал, трипартитни систем, неморално и морално дело, морални кривац и агент морални, морална санкција.

Увод

Осветљавање предметног поља неке филозофије, науке или неког феномена је уједно и осветљавање њеног властитог појма. То се налази у самом појму предмета. Ово зато што, он мисли предметност предмета, дакле, не предмет као такав, него пред-метајуће налажење предмета у мишљењу.¹ Другим речима, подразу-

мева, развијено јединство мисаоног предмета и предметност мишљења.

Двозначност појма етичког, као онога што се односи на етичку науку и онога што се односи на етику као феномен може се сматрати оправданим у оној мери у којој почива на традиционалном искуству блискости и преплитања мишљења и делања. Процес европског и светског хуманитета, нарочито његов модерни грађански облик, учинио је потпуно спорном ту везу. Унет је дубоки раздор између реалног историјског етичког искуства, односно ети-

---

¹ Радомир Лукић, *Методологија права*, Научна књига, Београд, 1983, стр. 4-6, 13-15, 53-54.

ке као феномена, и његове научне рефлексије, односно етике као науке. То је онда и двозначност појма етичког довело до дубоке унутрашње напетости. Таква се напетост, може прикладно изразити мисаоним фигурама „етике без морала“ и „морала без етике“. Тако етика губи живи однос са својим мисаоним предметом, феноменом. То је етика која у етичко-научним рефлексијама више не налази никакво упутство за себе.² Зато Хегел, разбија синонимни однос појмова етички, морални и *sittlich*. Код њега, се појам етичко везује најпре за етику као филозофију морала, појам моралног за феномен моралности, појам *sittlich* означава обичајност.³ Док, код Канта, појам морала (*die Moral*), именује и науку о моралу, па је синоним са појмовима етике (*die Ethik*), али именује и саму моралност (*Moralphilosophie*) и учење о моралу (*Sittenlehre*), али именује и саму моралност (*die Moralität*) и обичајност (*die Sittlichkeit*), те су дакле код њега етика, морал, моралност и обичајност синоними.⁴

Правна етика Томе Живановића, настала је као производ његовог учешћа на 8 Међународном конгресу за Филозофију одржаном у Прагу од 2. до 7. септембра 1934. године. Његов реферат „Основни проблеми Етике“, представља увођење

---

² Миленко А. Перовић, *Етика*, Графомедија, Нови Сад, 2001, стр. 56.

³ Г. В. Ф. Хегел, *Основне црте филозофије права*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1989, стр. 188-272.

⁴ Видети у: Имануел Кант, *Заснивање метафизике морала*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1981, и у: Имануел Кант, *Метафизика морала*, Филип Вишњић, Београд, 1998.

нове, трипартитне или персоналистичке систематике и нов трипартитни или персоналистички метод изучавања проблема етике. Ово Тома Живановић, чини независно од тога да ли се морал схвата рационалистички као аутономни, независни, „сопственозаконски“, или телеолошки као „теономни морал“ или позитивистички. Овај реферат је предоснова за његов „Систем синтетичке правне филозофије“. У њему је потпуно прихватио Кантову поставку етике, морала, моралности и обичајности као синонима.

Живановићево одређење етике

Сматрамо, да Тома Живановић, етику не посматра само као науку, већ као феномен у домену његове примене. Објекти етике, према Томи Живановићу, нису моралне норме или правила, већ су то морална бића, установе. Моралне норме, он схвата, као материјал етике, те тако излази из чисто нормативно-теоретске сфере посматрања морала.

Моралне норме су, према Томи Живановићу, све императиви. Ту је прихватио Крочеово мишљење, да су ови императиви заповести и забране.⁵ Наука о моралу или морална филозофија (*philosophia moralis*), је једна грана специјалне филозофије, практичне филозофије (*philosophia practica*). Тома Живановић, је још назива и филозофија норми, регулатива о добром и праведном, употребљених на вољу, на људску делатност. Дакле, преузео је Кантову де-

---

⁵ Benedetto Croce, *Filosofia della practica, economica ed etica*, Gius. Laterza & Figli, Bari, 1932, 23.

финицију етике као „чисте практичне филозофије унутарњег, аутономног законодавства“.⁶ Кант, је назива и „Доктрином врлине (*die Tugendlehre*)“.⁶ Ово Кант, истиче у пластичној форми свог категоричког моралног императива, где наглашава да се морална правила не приказују само као општа и спекулативна, већ и као заповести, које проистичу увек из неке дубоке и свете воље. Моралне норме, заснивају дужности (обавезе). У овим нормама се налазе две врсте почетних моралних бића, то су по Томи Живановићу, морално дело (*le moral, le fait moral* или *l'acte moral, das Sittliche*) и неморал (*l'immoral, le fait immoral* или *l'acte immoral, das Unsittliche*).

Оваква поставка Томи Живановићу служи, да би извршио поделу морала као скупа моралних норми на „морал о моралном“ и на „морал о неморалном“ или како га даље дефинише на „морал или нормални морал“ и „анормални или деликтни морал“.⁷

Тома Живановић, поставља питање да ли поред њих постоје и радње које су морално индиферентне? Дакле, то би биле радње које нису подложне суду моралне вредности, које стоје ван категорије моралности. Како је то Ниче називао, „с оне стране добра и зла“. Преко овог питања, Тома Живановић, посматра однос права и морала. Дакле, користећи се Кантовим речником

има „просто допуштених, морално равнодушних“ радњи и у складу са тим пермисивних закона, само ако има морално индиферентних правних прописа.

Деликтне моралне норме, чине једну аутономну групу моралних норми, које нису изричито постављене, као што је то и са неделиктним моралним нормама. Дакле, то нису, по Томи Живановићу, писане норме, јер нема писаног морала ван норми „Декалога“.

Етику је разделио у два паралелна дела, а њима предходи „Општи Увод“, у : „Доктрину о моралу“ или „Етику нормалну“ и у „Доктрину о неморалу“ или „Етику анормалну“.⁸

Тома Живановић сматра, да моралне дужности које су садржане у моралним нормама, нису објекти етике. Одбија могућност да се етика назове „Доктрином дужности“ или како је Кант назива „Доктрином врлине (*die Tugendlehre*)“.⁸ Сматра, да би најпрецизније за етику било да се назове „Наука о моралном и неморалном“.

Етику можемо, према Живановићу, посматрати као дескриптивно-експликативну (теоретску) науку и као нормативну (практичку) науку. Сматра, да је заблуда оних који о етици говоре као нормативној науци, то што је посматрају као скуп правила о оном што би требало да буде (о идеалном, *Seinsollen*). Етика је дескриптивно-експликативна наука, онда када су њени објекти једна одређена група феномена, у овом случају морална бића која изражавају оно

⁶ Имануел Кант, *Заснивање метафизике морала*, стр. 48.

⁷ Тома Живановић, *Основни проблеми Етике*, реферат поднет на 8 Међународном конгресу за Филозофију одржаном у Прагу од 2-7. септембра 1934. године, стр. 136.

⁸ Тома Живановић, *Основни проблеми Етике*, стр. 137.

што је (и поред свих могућих конкретних варијација моралних феномена). Етика може да буде нормативна наука, уколико је њен „материјал“ морална норма посматрана сама за себе, односно као правило које изражава оно што треба да буде (*Seinsollen*), а не оно што је (*Sein*). Прави смисао етике као нормативне науке, добија се када она на основу својих сазнања моралних истина предлаже нове моралне норме или савршеније моралне норме. Овом поставком, Тома Живановић схвата, да етика није ван практичне филозофије људских ствари. Само се тада етика у свом теоријском изучавању појављује као примењена наука или „вештина“. Тада она спаја теоријски и догматички део, својом практичном перспективом. На тај начин је Тома Живановић, применио холистички метод у посматрању етике. Тако се долази до пуног смисла етике као феномена и науке у деловању у моралном свету. Само тада етика превазилази питање онога што јесте и онога што би требало да буде. Сматрамо да је Тома Живановић, питање етике уградио у решавање основног проблема правне науке и филозофије права, односа природног и позитивног права. Уз то он је са потпуном сигурношћу прихватио и херменеутички начин посматрања ствари. Херменеутички, ако њу прихватимо како је прихвата Артур Кауфман, као нови динамички метод откривања норми ка животним чињеницама.⁹

Дакле, пошто су, према Томи Живановићу, објекти етике моралне

⁹ Артур Кауфман, *Право и разумевање права*, Гунтембергова галаксија, Београд, 1998, стр. 82-83.

институције, било би погрешно, једнострано и нетачно раздвојити учење о људском држању из области морала, односно о моралним чињеницама (учење названо „Науком о обичајима“), од учења о судовима оцене поменутог држања (учење названо „Етиком“ или „Филозофском етиком“, која би била једна критичко-нормативна наука, насупрот првој, експликативној науци).¹⁰ На овај начин Тома Живановић, одбацује сваку врсту социологизма и нормативизма, и још једном стаје на страну потпуног холизма.

*„Трипартитни систем етике“
Тома Живановића*

Тома Живановић сматра, да Етика неморалног у свом систему има све недостатке традиционалног „бипартитног Кривичног права“¹¹, које је замењено трипартитним, „персоналистичким Кривичним правом“¹².

Тома Живановић, у расправи „De l'element subjectif („moral“) dans la notion du delit“¹³, из 1909. године, указује на ову традиционалну заблуду. Сматра, да постоје три правна бића у кривичном законодавству, три кривичне логичко-правне апстракције, те према томе три основна појма „Науке кривичног права“: кривично дело, кривац и казна (данас кривична санкција, обухватајући као своје вр-

¹⁰ Тома Живановић, *Основни проблеми Етике*, стр. 138.

¹¹ Тома Живановић, *Основни проблеми Етике*, стр. 139.

¹² Тома Живановић, *Основни проблеми Етике*, стр. 139.

¹³ Објављена у часопису *Revue penale suisse*, 22, 257-256.

сте казну и мере безбедности). Дана-нас, је „Трипартиција“ Томе Живановића, општа правна доктрина.

Сасвим у складу са оваквом поставком у „Науци кривичног права“, Тома Живановић гради своју етику. Сматра, да се погрешно аподиктички прихвата, као некада и у кривичном праву, да постоје као неморална етичка бића само морална санкција и неморал. Његова је интенција, да се у биће неморала унесе његов извршилац, и да се тиме одреде субјективни услови моралне одговорности, нарочито морална виност. Тада би субјекат (агент) неморални, морални кривац, потпуно био обухваћен у појму неморала. Тако се одбацује могућност, да се он схвати као аутономно етичко биће паралелно неморалу (неморалном делу) и моралној санкцији.¹⁴

Тома Живановић, наглашава субјективну страну у моралу. Субјективна страна је у кривичном праву и моралу од „капиталног значаја“, а у осталим гранама права (грађанском, административном, међународном) само изузетно има значај. У моралу да би „било моралног агента, треба да је морална радња извршена са умишљајем“¹⁵, морални агент мора да буде свестан самог дела и његовог моралног карактера.

Прихатио је мишљење Жанета, да радња морално вреди само по умишљају, односно да умишљај чини моралност радњи.¹⁶ Радња је пот-

пуно умишљена само кад је изабере-мо и хоћемо са свим њеним обележјима. Када имамо потпуно знање о њеној моралној вредности. Одавде Тома Живановић, извлачи велику разлику између морала и права. У моралу, по њему, постоји санкција не само за неморално дело, већ и за морално. Ту је санкција везана за суд вредности и невредности дела и агента. У праву се не може говорити ни о заслуги ни о санкцији као консенквенци заслуге. Наглашава, да уколико не одвојимо моралног агента од моралног и неморалног дела, могло би да дође, на пример, до резултата, да се одговара за неморални акт учињен без умишљаја, или, обратно, да је довољан морални умишљај за оправдање рђавог акта.

Трипартиција је, по Томи Живановићу, „нужна логичка консенквенца“ деобе коју је у етици учинио Вунт, између објективних моралних норми (које се односе на радњу „или на циљ“) и субјективних моралних норми (које се односе на мотив „или карактер“) и одговарајуће деобе дужности на објективну дужност (и врлину) и субјективну дужност (и врлину).¹⁷

Ако би изоставили субјективни моменат у етици, ако не би познавали агенте као аутономна етичка бића, потврдили би апсурдну тезу, да морална санкција погађа само морално или неморално дело, уместо да она погађа агента неморалног дела. На тај начин Тома Живановић, даје етичкој одговорности субјективни смисао. Субјективни услов је неопходан код неморалности и морално-

¹⁴ Тома Живановић, *Основни проблеми Етике*, стр. 139-140.

¹⁵ Тома Живановић, *Основни проблеми Етике*, стр. 140.

¹⁶ Janet, *La morale*, 1873, 353. Навдено према: Тома Живановић, *Основни проблеми*

Етике, стр. 160.

¹⁷ Wundt, *Ethik* 3, Band, 4, 1912, 135.

сти. Према Томи Живановићу, ако нема умишљаја чак и најлошије дело (као такво наводи „убијање издајом“) је морално дело. Исто је и са моралним делом, и најбоље дело ако морални умишљај недостаје код агента, није морално. На овај начин прихвата Кантово схватање етике.¹⁸

Уношење субјективног момента у морал, доводи до тога да подстрекач или помагач у случају неморалног и моралног дела, нису морални агенти, ако код њих недостаје умишљај или подобност за урачунљивост.

На овај начин, субјективни моменат у етици, привлачи пажњу моралног судије (а за то Тома Живановић, користи назив „општа савест“¹⁹), да у судовима оцене, које доноси о људским делима, води рачуна о субјективним моментима (на пример, привременим мотивима) и да тако утврди у свом суду праву релацију између објективне и субјективне стране моралности и неморалности. Ту је прихватио Жанетово схватање, да је у својим судовима о људима општа савест осетљивија на дејства, него на принципе.

Према Томи Живановићу, ово су следећи доприноси трипартиције: уношењем у етику моралног кривца и агента као основних бића даје се субјективној страни морална вредност, која јој припада по њеној важности, доприносећи на тај начин објашњењу проблема етичке врлине и вредности, разликујући их у објективне и субјективне; решава се проб-

лем систематског положаја мотива, моралних и неморалних; могуће је на тај начин дати смисао Кантовом моралу, раздвајајући његов категорички императив и његов субјективни елеменат испуњења дужности из дужности.

Тома Живановић сматра, да је „Наука о моралу“ духовна наука, која још увек није конструисала синтетички систем појмова из своје области. Он „Етику“ дели на „нормалну или „Доктрину моралног“ и „Етику деликтну“ или „Доктрину неморала“, а обема предходи један „Општи Увод у Етику“.

Тома Живановић сматра, да систематизацију етике ваља отпочети с „Доктрином неморалног“, тако да ова „Доктрина“ буде први део „Етике“. У неморалу се етички елементи, нарочито субјективни елеменат, појављују више наглашени.

Ипак се на крају одлучује за нешто другачију систематику. Тако, ваља комбиновати „Доктрину моралног“ са „Доктрином неморалног“. На тај начин би етика, била подељена у три дела, од којих би сваки био подељен на два одсека. Први део, би био подељен на учење о моралном и неморалном делу. Други део, би био подељен на учење о моралном и неморалном агенту. Трећи део, би био подељен на учење о санкцији за морално дело и санкцији за неморално дело. Тома Живановић предлаже, да поред ова три дела, од којих сваки може имати свој општи и посебни део, дође и „Општи Увод у Етику“. А систем би био синтетички завршен тек онда, када се после „Увода“, „Етика“ подели у општи и посебни део. У општи део улазе: као први од-

¹⁸ Види детаљније о томе у: Имануел Кант, *Метафизика морала*, стр. 45-98.

¹⁹ Тома Живановић, *Основни проблеми Етике*, стр. 145.

сек, опште учење о моралном и неморалном делу; као други одсек, опште учење о моралном и неморалном агенту и на крају као трећи одсек, опште учење о санкцији за морално и неморално дело. Посебни део, би имао за објекат врсте моралног и неморалног дела и агента.²⁰

У „Општем Уводу“, Тома Живановић жели, да начини разлику између извора морала и између аутономног и позитивног морала. Под позитивним моралом, он подразумева, „скуп моралних норми, које управљају људском делатношћу, индивидуалном или колективном, у једној одређеној средини као и у целом човечанству“.²¹ Аутономни морал, Тома Живановић назива, „трансценденталном идејом“, или је то за њега „чиста етика“.²²

Извор морала је према спекулативном схватању индивидуална, и то урођена, првобитна нестечена савест. Кант је сматрао, да несавесност није одсуство савести, већ склоност не држати се свог суда, јер сваки човек као морално биће има савест, а она је врховна инстанца наше моралности. На тај начин, моралне заповести нису постале, већ су апсолутне. Према реалистичком схватању, извор морала је индивидуална савест, коју стварају разни социјални фактори. На тај начин, морални законодавац постаје колективна савест друштва, а моралне норме су релативне.

Према Томи Живановићу, само синтетичка етика може да укине дуалитет који настаје поделом на аутономни (идеални, чисти) и позитивни морал. Она у позитивни морал уноси проблем о „произвору морала“. Ово спајање позитивне и чисте етике је, према Томи Живановићу, нужно, јер сваки позитивни морал, има тенденцију да буде апсолутан. На овај начин, спаја Кантову идеју морала по себи, дакле независног од позитивног морала, са Хегеловом идејом морала која се као снага урођена у нама, реализује у позитивном моралу. Овде Тома Живановић, још једном показује холистички дух у разматрању етичких питања.

Код позитивног морала у обзир ваља узети његову форму и садржину. Проблем форме позитивног морала, обухвата питање формалне суштине и врсте моралних норми и упоређује их са правним нормама. Моралне норме, било заповести или забране су више позитивне него негативне. Вунт, ово објашњава тиме што су, моралне норме управљене ка произвођењу нових дејстава, унутрашњих и спољашњих. Дакле, оне су управљене ка нечем позитивном. На овај начин Тома Живановић жели, да начини разлику између морала и права. Фундаменталне норме су моралне норме. Основ правног поректа је моралитет.

По својој материји моралне норме деле се на: фундаменталне и изведене; индивидуалне, социјалне и опште човечанске; апсолутне и релативне; уске и широке. Материјална деоба норми спада у учење о материји неморалног и моралног дела.

²⁰ Тома Живановић, *Основни проблеми Етике*, стр. 146.

²¹ Тома Живановић, *Основни проблеми Етике*, стр. 148.

²² Тома Живановић, *Основни проблеми Етике*, стр. 148-149.

Неморално и морално дело

У одређењу елемената трипартитне етике Тома Живановић, полази од одређења неморалног и моралног дела.

Поставља се питање: „Да ли неморално дело може да се дефинише као људско дело, дакле реалистички, или као повреда једне моралне норме или дужности, дакле јуристички?“ Неморал је људско дело. То је потпуна реалистичка дефиниција неморала. Неморалност једнога дела, је противност тог дела једној моралној норми, или једној моралној дужности.²³ Његово одређење неморалног дела је слично Петронијевићевом, који га дефинише као: „Морално дело је само онда моје дело, ако сам ја, слободни свесни субјекат, његов продуцент, јер оно само онда доиста потиче од мене, и само онда је оправдано себи уписати у грех што је произведено“.²⁴ Томи Живановићу, није блиско метафизичко посматрање етичких проблема. Он је јасан и недвосмислен правни писац.

Код морала за разлику од права, из сваке моралне норме проистиче не само једна дужност, већ и једно право. Али то је право самог субјекта дужности. Свакој моралној дужности одговара, једно право субјекта дужности, али не једно право другог

(*facultas juridica*) према субјекту дужности, односно право да га принуди на испуњење његове дужности. На овај начин моралне норме постају субјективни императиви. Тома Живановић, одбија могућност да се кривично право схвати као етички минимум. Тако је одбацио поставку Георга Јелинека да је право етички минимум, и поставку Густава Шмолера, да је право етички максимум.²⁵ Логички, није могуће свести правну норму на моралну норму, јер овој другој недостаје елемент принудљивости.

Код моралног деликта, Тома Живановић, поставља питање искључења неморалности дела (радње). Сматра, да се то питање у етичкој књижевности појавило у форми питања о сукобу норми или о моралним ексцепцијама. Ту наводи Канта, који говори о сукобу основа обавеза, пошто једна другима противна правила не могу бити у исто време нужна.²⁶ Сходно томе, говоримо о сукобу моралних вредности. Тома Живановић сматра, да ваља разликовати међу основима искључења моралне санкције основе, који искључују морални деликт, искључујући неморални карактер дела (неморални елемент), као што је нужна одбрана, и основе који искључују само моралног кривца, дакле, не искључују сам морални деликт, као што је стање нужде. Ако желимо да обухватимо све случајеве искључења неморалног

²³ Тома Живановић, *Основни проблеми Етике*, стр. 151-152.

²⁴ Бранислав Петронијевић, *О слободи воље, моралној и кривичној одговорности*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, 1906, стр. 130.

²⁵ Детаљније о питањима права као етичког минимума и права као етичког максимума, видети у: Густав Радбрух, *Филозофија права*, Нолит, Београд, 1980, стр. 52-64.

²⁶ Детаљније о томе видети у: Имануел Кант, *Метафизика морала*, стр. 58.

дела и моралног кривца, немогуће је да се служимо термином сукоб етичких дужности (норми). Ово зато што није увек у питању сукоб једне етичке дужности с неком другом етичком дужношћу. По Томи Живановићу, постоји само право одбране. На тај начин, сукоб може да постоји између морала и права, између моралних дужности и субјективних права, између једне моралне дужности и једне правне. Из свега следи, да је етички термин моралне „екцепције“ погодан као општи термин. Теолози који су се бавили проблемом сукоба дужности, израдили су о томе једну специјалну, моралну казуистичку, науку о „случајевима савести“. Кант њу употребљава када расправља извесна казуистичка питања, али просто постављајући проблеме не дајући правила за њихову солуцију. Жанет и Вунт су дали два принципа по којима ваља решавати сукобе дужности. Ако је у питању иста класа дужности (Жанет) или су из исте циљне области (Вунт), принцип је, да треба жртвовати дужност, која има за објекат мање добро, или како Вунт каже, „добро мање интензивног степена вредности“. Ако су у питању различите класе дужности, треба жртвовати дужност, која припада групи мање.

Међу питањима у вези са моралним деликтом, налази се и питање објекта моралног деликта. У формалном смислу, објекат моралног деликта одређујемо као једно људско добро (интерес). Ако желимо да објекат моралног деликта, дефинишемо према његовој материји, ваља прво одредити материју морала. Она може бити, одређена преко циља мо-

рала или преко узрока морала. Супстанца морала се означава и појмом морално добро. Тома Живановић сматра, да овај термин има други смисао, он означава моралну основу вредности.²⁷

Морално дело, по својој форми, је дело саобразно моралној норми, или је то радња испуњења моралне дужности. По својој материји, морално дело је извршење доброг.²⁸ Тако је и Тома Живановић, прихватио да је појам „доброг“, један од основних појмова етике.

3.2. Морални кривац и агент морални

Морални кривац, је по својој форми сложен из три елемента. Први, је извршилац неморалног дела; други, је виност или субјективни елемент, трећи, је постојање објективних личних услова моралне одговорности.

Извршилац, субјект неморалног дела, може бити физичко и правно морално лице. Дела правних лица, су предмет моралног оцењивања од стране опште савести. Овде, додуше, постоји проблем, јер ова лица нису наравно способна за радњу у физичком смислу, што је није потребно за први елемент моралног кривца, те ни за виност. Али је одговорност моралних лица у моралу ограничена на извесна више или мање одређена неморална дела.

Када говоримо о виности код неморалног дела, мора се захтевати

²⁷ Тома Живановић, *Основни проблеми Етике*, стр. 151-157.

²⁸ Тома Живановић, *Основни проблеми Етике*, стр. 157-158.

„хотење“ радње. У погледу последице радње, морал тражи увек умишљај. Умишљај је свест или знање, нехат није довољан. Умишљај, се односи на радњу и друге реалне моменте, неморалног дела. Једна од стварних околности је последица која је радњом произведена. У сваком случају, произвођење последице је бар мотив моралне инкриминације људске радње. Нужност умишљаја, Тома Живановић, преузима од Жанета. У моралу, поставља се питање: Да ли је за умишљај потребна свест о неморалном карактеру дела? Жанет, инсистира на потреби знања неморалности акта. То значи да треба изабрати акт, знајући да је добар или рђав и извршити га, ако сматрамо да је добар.

Бранислав Петронијевић сматра, да је лице морално добро, ако је са свешћу и слободом, створило нешто по себи апсолутно вредно.²⁹ Али, пре тога, сматра Бранислав Петронијевић, потребно је сазнати у чему се састоји биће морала, односно, шта је оно што разликује моралне радње од неморалних. Бранислав Петронијевић сматра, да се морални и природни ред не поклапају. Законитости природе нису у сагласности са законитостима морала. Према њему: „Морални ред ствари представља један идеални ред ствари коме реални ред ствари не одговара“.³⁰ Према њему, у нама постоји свест о томе, да се природни ред

ствари може подвести под морални, односно да је могуће остварење моралног реда ствари у природном реду ствари. Две су претпоставке помоћу којих је могуће ово оправдати: „Или претпоставити да природни ред ствари сам собом, онако како он по себи тече, има тенденцију у себи да постане моралним редом ствари, или претпоставити да природни ред ствари сам собом апсолутно није у стању да се приближи моралном реду ствари, већ да је зато неопходно потребна једна битна варијација тога реда од стране човека, варијација којом се природни ток ствари мења“.³¹ Бранислав Петронијевић, такође истиче субјективну страну морала и моралне одговорности. Сматра да, морал има и субјективну страну. Морални ред ствари односи се у објективном смислу, на унутрашњу срећу свих свесних живих бића. Али, та су бића не само циљ моралног реда ствари, него су и његов извор. Она својим радњама доприносе да се тај ред оствари. Субјективна страна морала има, према Браниславу Петронијевићу, непосредне везе са појмом одговорности. Појам моралне одговорности састоји се у питању: „Да ли су радње, које потичу од свесног субјекта и које се односе у позитивном или негативном смислу на морални ред ствари, сопствени продукт субјекта или не?“ Ако оне потичу од субјекта, онда је он за њих одговоран, ако не потичу онда он за њих није одговоран. Према Браниславу Петронијевићу, циљ моралног реда ствари је срећа живих свесних бића,

²⁹ Бранислав Петронијевић, *О слободи воље, моралној и кривичној одговорности*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, 1906, стр. 123.

³⁰ Бранислав Петронијевић, *О слободи воље, моралној и кривичној одговорности*, стр. 121.

³¹ Бранислав Петронијевић, *О слободи воље, моралној и кривичној одговорности*, стр. 122.

а природни ред ствари у својој основи јесте и остаје свиреп и неморалан.³² Ову је идеју Радомир Лукић, прихватио и уградио у основни задатак објективног права.³³ Бранислав Петронијевић, Тома Живановић и Радомир Лукић, на врло сличан начин разматрају остварење моралног реда, односно природног права. Те тако сматрају, да ако заиста хоћемо да се морални ред оствари, морал није и не треба да буде фикција, удаљена од реалности. За моралу одговорност неопходна је слобода радњи. За разлику од Томе Живановића, који инсистира на умишљају као услову за моралну одговорност, Бранислав Петронијевић сматра да, је за моралну одговорност неопходно да је радња непосредни, спонтани и случајни продукт свесног субјекта.³⁴ То су услови да би морални агент произвео моралну радњу, или неморалну. Бранислав Петронијевић за разлику од Томе Живановића, прихвата могућност постојања и морално индиферентних радњи.

Тома Живановић сматра, да неморалност не утиче тако дубоко на егзистенцију друштва и државе, као противправност, нарочито инкриминисана противправност, да се не би захтевала свест о антиморалности дела.³⁵ Неће бити умишљаја и према

томе моралног кривца, у случају незнања у погледу дела и неморалности дела. Ко извршава неморални акт, а сматра да је тај акт моралан, није, по Томи Живановићу, морални кривац. Друго се питање поставило. „Да ли се такав човек, може сматрати као моралан, или као „врлински агент“, ако се то посматра с гледишта самог дела?“ Тада он, објективно посматрано, није „врлински агент“. Постојећи проблем, Тома Живановић жели да реши користећи се Сократовим и Платоновим учењем. Према њима, врлина је знање, а у овом смислу за моралност и врлину, довољна је и сама свест о добром, без знања правог добра. На тај начин морални агент је и онај, који врши зло, а у заблуди је, да је то добро. Следећи проблем, на ком инсистира Тома Живановић, је подобност за урачунљивост. Ту заузима став, да није тачно, да се без доктрине слободе греха може рећи да нема морала.

Ако применимо Кантову моралну доктрину, може се десити да, постоји морални кривац без неморалног дела. То је по Томи Живановићу, куриозитет деликтног морала према деликтном праву.³⁶ Тада, морални кривац, код моралног дела, постоји и поред агентове љубави за добро, ако он не би извршио дужност, сагласно Кантовој доктрини, из дужности, односно зато што је то заповест моралног закона, категоричког императива.

Под трећим елементом, кривцем као виним извршиоцем који испуњава личне услове моралне одговорности, Тома Живановић, подразумева

³² Бранислав Петронијевић, *О слободи воље, моралној и кривичној одговорности*, стр. 124.

³³ Детаљније о томе видети у: Радомир Лукић, *Систем филозофије права*, Савремена администрација, Београд, 1992.

³⁴ Бранислав Петронијевић, *О слободи воље, моралној и кривичној одговорности*, стр. 127.

³⁵ Тома Живановић, *Основни проблеми Етике*, стр. 161.

³⁶ Тома Живановић, *Основни проблеми Етике*, стр. 164.

мева чињеницу постојања позитивних или негативних околности личних околности, али и објективних, које треба да се придруже вином извршиоцу, да би он постао морално одговоран, и према томе морални кривац. Према Томи Живановићу, овде је у питању одсуство основа, који не искључујући само неморално дела и виност, искључују ипак моралну одговорност. Он их дели на опште и посебне. Општи су одсуство стања нужде и одсуство заповести претпостављеног. „Кривац с опасним стањем“, се у деликтном моралу сматра за тежу врсту моралног кривца. То је преступник без врлине. То је особа, која по правилу не испуњује своје моралне дужности. Тома Живановић сматра, да га можемо назвати и „моралним кривцем са неморалном врлином“, подразумевајући под овим, више или мање перманентно својство неиспуњавања својих моралних дужности.

Материја моралног кривца сложена је из његовог карактера и конкретних мотива. Посматран са гледишта мотива, агент се појављује као морално биће. Посматран са аспекта његовог карактера, он је природно биће. Фактори неморалитета су, по Томи Живановићу, непосредни, каква је неморала душа и посредни, какви су индивидуални изван неморалне душе, социјални и хумани.

Морална санкција

Морална санкција, је шири појам од кривичне и опште посматрано правне санкције. У моралу, за разлику од права, и моралне радње повлаче последицу, награду. Мо-

ралне радње су испуњење дужности, оне се појављују као вољни субјектов напор, као заслуга. У енциклопедијском смислу, сматра Тома Живановић, морална санкција, је скуп награда и казни привезаних за морално, односно неморално дело, против моралног, односно неморалног агента.³⁷

Судија моралитета и неморалитета, је друштво. Дакле, то је биће, које није организовано ни у свом својству судије, ни у свом својству извршиоца моралних санкција. Такав судија, ипак прећутно изриче моралне пресуде. Зато он, подвргава дело и извршиоца суду моралне оцене. Дакле, он процењује њихову моралну вредност.

Суд моралне оцене, се у зависности од резултата, појављује као суд моралне вредности или као суд моралне невредности. У моралној трипартицији постоје две врсте моралне вредности и невредности, објективна и субјективна. Могуће је, према Томи Живановићу, да објективна морална вредност, постоји без субјективне.

Из перспективе друштва, као моралног судије, суд обоструке моралне вредности, појављује се по свом закључку, као суд моралног одобравања објективног и субјективног (дела и агента), исто важи и за суд обоструке моралне невредности, те се он појављује, као суд моралног неодобравања објективног и субјективног. А по Браниславу Петронијевићу, грех и заслуга чине основне моралне појмове, и то у субјектив-

---

³⁷ Тома Живановић, *Основни проблеми Етике*, стр. 169.

ном и објективном смислу.³⁸

Суд моралног одобравања који је донет о агенту и његовом делу, садржи у себи суд његове заслуге, а суд моралног неодобравања, суд његове виности. Његово се дело тада, појављује као залужено или као вино.

Када донесе суд моралног одобравања или неодобравања, друштво у својству моралног судије изриче моралну санкцију, односно награду. Награда и казна прећутно се налазе у заслуги и виности.

Тома Живановић, сматра да се морални закони, морају извршавати не само материјално, што је само по себи без значаја с моралног гледишта, већ субјективно, изнутра у

свом духу, у моралном умишљају агентовом, умишљају који се не може изнудити никаквом санкцијом. Тома Живановић се на тај начин разликује од Спинозе који сматра да: „Кајање није врлина, или другим речима, оно не потиче од разума; онај који се каје што је нешто учинио у двоструком је смислу бедан и немоћан; ... јер ко се каје што је нешто учинио двоструко пати, једно што се даје победити од једне неразумне страсти, а друго што се даје победити и од незадовољства, које ту страст прати“.³⁹

Према Томи Живановићу, постоје две врсте социјалних моралних санкција. То су санкције савести, душевни мир и грижа савести.

---

³⁸ Бранислав Петронијевић, *О слободи воље, моралној и кривичној одговорности*, стр. 127.

---

³⁹ Baruch de Spinoza, *Ethica*, IV. Наведено према: Бранислав Петронијевић, *О слободи воље, моралној и кривичној одговорности*, стр. 133.